

MARKSİST ELEŞTİRİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME: *BEREKETLİ TOPRAKLAR ÜZERİNDE* ADLI ESERDE İDEOLOJİK SÖYLEMLER

İsmail Turan

■ Türk edebiyatında insanın toprakla varoluşunu, ekmek kavgasını, insanın işsizlikle vermiş olduğu çetin mücadelelerini, kırsaldan kente göçün getirmiş olduğu olumsuzlukları ve bu olumsuzlukların insan üzerindeki etkisini, kenterler (ağa, bey ve toprak sahipleri) ile yaşanan çetin mücadeleleri eserlerinde sıklıkla dile getiren Orhan Kemal; kendi hayatında yaşadığı yoksulluğu ve bundan hareketle içinde büyüdüğü toplumu anlatır. Yaşadıklarının izlerini eserlerinde fazlaca gördüğümüz Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde* eserinde de aynı konular üzerinden hareket ederek toplumcu gerçekçi bir bakış açısıyla savunduğu ideolojinin görüşlerini ve mesajlarını belirtmeye çalışır.

Bu eserde mevhum olduğu görülen bir zamanda, adı dahi net verilmeyen Orta Anadolu köylerinden, geçim derdi sebebiyle Çukurova tarlalarına ve fabrikalarına çalışmaya giden insanların ve onların şahsında bu iş kollarında çalışan işçi ve ırgatların öyküleri anlatılır. Eserde; kahramanların bir parça ekmek için nelerle mücadele ettiklerini, açlığın ve hastalığın nasıl ölümlere dönüştüğünü, şahsi menfaatler uğruna mahvedilen bir insanlığı etkileyici bir üslupla okurlara sunulmuştur.

Orhan Kemal; “Allah’ın unuttuğu insanlardır bunlar” diye ifade ettiği fabrikada işçi, tarlada ırgat olan insanların bu alanlarda yaşadığı durumların eleştirisini yapmış, Marksizm’in de gelişmelerinin önünde engel olarak gördüğü din, ahlak, vicdan, kapitalizm, sınıf bilincinin olmayışı gibi meseleler üzerinden okurlarına Marksist bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır (Kemal, 2017: 167).

Bu çalışmanın amacı; Orhan Kemal'in *Bereketli Toprak Üzerinde* eserindeki din, kadın, yabancılaşma, çatışmalar ve sınıf bilinci gibi kavramları Marksist eleştiri bağlamında ön plana çıkarmaktır.

Bir Yanılsama Olarak Din Eleştirisi

“Bir üstyapı unsuru olarak din ve dinle ilgili meseleler de sosyal gerçekçi sanatta özellikle de romanda her zaman işlenmiş ve bir eleştiri unsuru olarak görülmüş” ve Orhan Kemal de eserlerinde bu açıdan bakmıştır (Uslucan, 2006: 110).

Orhan Kemal'in sosyal bir mesele olarak din ve dinle alakalı sorunları kendi ideolojisi açısından ele aldığını sadece bu eseriyle değil, diğer birçok eserinde de eleştirel bir bakış açısıyla ortaya koyduğu görülür. Bu olguyu öncelikle Orhan Kemal'in eserlerinin temel noktasını oluşturduğu Marksizm'in görüşleriyle açıklayalım.

“... Yahudi kökenli bir ailenin Protestan geleneklerine göre vaftiz edilen oğlu olsa da, babasının Aydınlanmacı deist inancından dolayı çocukluk yıllarında herhangi bir din eğitimi almadan büyümüş ve yirmili yaşlarda ‘tavizsiz bir ateist’ kimliğe sahip ol[an]” Karl Marks’ın, bütün ezilen dünya insanlığı adına ortaya attığı Marksizm’e göre; din insanlığın bilinçlenmesinde, bir araya gelmesinde, sorgulamasında ve düşünmesinde önemli bir engeldir (Aktürk, 2011: 225). Nitekim Marks, sınıf bilincinin oluşmasında engel olduğu dine karşı hiçbir şekilde bir duygu hissetmemekle birlikte bu olgunun insanın kapitalizm boyunduruğundan kurtulmak için çaba-

Bereketli Topraklar Üzerinde

Yayımlandığı sıralar «YILIN EN BAŞARILI ROMANI» sayılan bu kitabı Orhan Kemal, ikinci baskısı için üzerinde tam bir yıl çalışarak, âdeta yeniden yazdı.

Diyor ki:

«— Bu kitap kendi bilgi ve görgülerim dışında, bir lokma ekmek için kötü iş şartları içinde zehir gibi bir hayatı yaşayanlardan derlenmiş malzemelerle meydana gelmiştir. Yayımlanmadan önce çeşitli ırgat, usta, usta yardımcısını tophıyarak bir gece sabaha kadar okudum onlara. Dinlediler. Pardon, dediler, bu bu kadar olur. Bütün anlatıkların doğru. Eksik bile. Çukurovanın bereketli topraklarında öyle işler olur ki aklın durur. Sana anlatsak, bir değil beş roman çıkarırsın...»

Bu roman, Çukurova'nın bereketli topraklarına çalışmak için koşan binler, on binlerce ırgadın zehiri gibi acı, yüzyılda yüz gerçek destanıdır.

Fiyatı 1000 Kuruş

MODERN OFSET MATBAACILIK Ltd. Şti.

lamasına engel ve hem bir yanılısama hem de ideolojinin ürünü olarak görür.

“Marx’ın sosyolojisinin de din, ister yanılısama olsun, ister ideolojinin bir türü olsun, insanı kendine yabancılaştıracı bir yanlış bilinçtir. Dinin herhangi bir olumlu işlevi yoktur. Ona göre, din eleştirisi, büyük ölçüde Genç Hegelciler tarafından tamamlanmıştır; kapitalizmin yükselişi ise dinin pratikte aşındığı bir zemin oluşturmaktadır. Sosyalizmin gelişile din kendiliğinden ortadan kalkacağı için, sosyalistlerin dine karşı özel bir strateji geliştirmelerine gerek yoktur” (Özyurt, 2014: 207).

Marksizm’in etkilendiği bir felsefeci olan Hegel, dinin halkın aldatıcı mutluluğu olduğunu, bu sahte mutluluğun gerçek mutlulukla yer değiştirmesi gerektiğini ve kesinkes olarak bu kavramın insanın önündeki engel olarak durmasının ortadan kalkması düşüncesindedir.

“Halkın aldatıcı mutluluğu olarak dinin ortadan kaldırılması, onun gerçek mutluluğunun istenmesidir. Belirli bir durum hakkındaki yanılısamaların ortadan kaldırılmasını istemek, yanılısaları gerektiren bir durumun orta-

dan kaldırılmasını istemektir. Dolayısıyla, din eleştirisi, halesi din olan acılar dünyasının eleştirisinin embriyo hâlindeki biçimidir” (Marks, 1997: 27).

Marks’ın felsefesini oluştururken çokça yararlandığı bir diğer felsefeci olan Feuerbach da dini bir engel, bir kusur olarak görür.

“İnsan için tanrı olan şey, kendi tını, kendi ruhudur ve insanın tını, ruhu, yüreği de kendi tanrısıdır: Tanrı insanın açığa çıkmış iç dünyası, kesinkes kendisidir; din, insanın gizli değerlerinin merasimle açığa vurulması, en içten gelen düşüncelerinin itirafı, sevgisinin gizlerini alenen ikrar etmesidir. Ancak din, ‘tanrı bilinci, insanın özbilincidir’ diye tanımlandığı zaman bu, sanki dindar insan kendi tanrı bilincinin özünün bilinci olduğunu dolaysız olarak biliyormuş gibi anlaşılmamalıdır, zira bu bilincin noksanlığı, dediğimiz gibi, dinin özgül özünü temellendirir. Bu yanlış anlamayı ortadan kaldırmak için şöyle demek daha doğru olur: Din insanın ilk ve dolaylı özbilincidir. Kendi özü, önce başka bir öz olarak kendisi için nesne olur. Din, insanın çocuksu özüdür” (Feuerbach, 2008: 48).

Romanda da bilinçsiz bir şekilde Tanrı’nın varlığını kabul eden kahramanların diyaloglarını veren yazar, daha ilk sayfalarda bunu bize gösterir. Pehlivan Ali, kafasını havaya kaldırıp uzun uzun bulutlara bakıp ardından arkadaşlarına “Allah’ımız o bulutların öte başında mı?” diye sorar. Arkadaşlarının bilinçsiz bir şekilde varlığını veya yokluğunu bilmeyip de kolsuz kabul ettiğini gösterir bir şekilde “Tövbe estağfurullah!” derler (Kemal, 2017: 8).

Nitekim Uslucan da kahramanların bu durumunu, “Bu roman kişilerinin hemen hemen hiçbir dinî bilgisi yoktur. Bu kişiler, köylerindeki kızıl sakallı hocanın vaazlarında anlattığı ‘yasak, haram, günah’lardan başka bir şey bilmedikleri gibi, ‘yasak, haram ve günah’ların gerçekten öyle olup olmadığını sorgulayacak bilinçten de yoksundurlar” diye ifade eder (Uslucan, 2006: 117).

Daha ilk sayfalardan itibaren kahramanların bilinçsiz bir şekilde, sorgusuz sualsiz dinin buyruklarını kabul ettiğini ve bunun insan olma duygusuna zarar verdiğini düşünen yazar; aralarda diyaloglara müdahale edip ideolojinin gereklerini kendince anlatır ve ahiret inancıyla birlikte Allah’ın insanlar için pek de merhametli olmadığını düşünerek eleştiride bulunur.

“Kul acımaz bunlara, Allah acımaz. Allah’ın unuttuğu insanlardır bunlar! Peygamberler kitaplar dolusu sabır, tevekkül, kanaat getirmişlerdir bunlara. Hiçbir işe yaramayan, hiçbir işe yaramayacak olan sabır, tevekkül, kanaat!” (Kemal, 2017: 167)

“... sonra, aç çocukların feryadı göğe yükselir. Önemli değildir. Peygamberler Allah adına sabır getirmişlerdir ya, hiç önemli değildir aç çocukların göklere yükselen feryadı! Ölseler bile ne? Öte dünya vardır, birer kuş olup uçacaklardır Cennet-i Âlâ'ya. Cennet-i Âlâ'da yağdan, baldan dağlar, süttten ırmaklar...

Analar, bir deri bir kemik analar, kucaklarında açlıktan ölen yavrularına kana kana gözyaşı bile dökemezler. Peygamberler mi, hacılar hocalar mı öyle demiş: Allah verdi, Allah aldı. Kul ne ki Allah'ın iradesi karşısında? Ondan daha mı iyi bilecekler? Hikmetinden sual edilir mi? Yarın onlar, ellerinde bakraç bakraç Cennet-i Âlâ suları, analarını Cennet kapılarında bekleyecekler. Analar kucaklarında ölü ölüveren yavrularına ağlamamalı, sevinmelidirler. Bu yalan dünyada yaşayıp da günahların çeşitleriyle kirleneceklerine, henüz günah çağına varmadan öterek Cennet'e uçmuşlardır kuş gibi. Allah'ın sevgili kullarıdır onlar!” (Kemal, 2017: 167-168)

Eserde ırgatların ağalar tarafından acımasızca çalıştırılmasının, ekmek derdinden dolayı yağmurun ve güneşin altında çalışmalarını da sorgulamayıp kaderlerine boyun eğmelerinin ve her hâlükârda tevekkül etmelerinin temelinde bilinçsiz bir din olgusunun, bu olgu tarafından uyuşturulmuş olmalarının yattığı aşikârdır. Kulaktan dolma bilgilerle hareket eden kahramanlar; bu duyduklarının doğru olup olmadıklarını dahi bilmezler, bunu sorgulamaktan da acizdirler çünkü ne olursa olsun Tanrı'nın bir bilmediği vardır onlara göre. Bunda da bir hayır vardır, düşüncesi gibi.

Ahlaksal Bir Çöküntü Olarak Kadın ve Aile

İslam dininin ve hatta Hristiyanlığın da değer verdiği kadın ve aile kimliği, Marksizm açısından ele alındığında biraz daha farklı yorumlanmış olup Orhan Kemal de bunu kapitalizmin ve yabancılaşmanın sonucunda çöküntüye uğradığını ve yok olduğunu ifade eder.

Orhan Kemal'de; kadınların tecavüz ve tacizlere uğradığı, hamile kadının tarlada güneş altında acımasızca çalıştırıldığı, ahlaki kaygının ve namus kavramının yok sayıldığı, maddiyatın (yani paranın) her şeyin önüne geçtiği bir toplumda bu gibi çöküntülerin yaşanması gayet normal olarak görülüyor.

Eserde kadının cinsel bir obje olarak görüldüğü Fatma, Selvi ve Aptal Kızı özelinde, “Kendi bedenine sahip olma ayrıcalığı dahi elinden alınan kadının varlığı ile özdeşleştirilen bedeni ve dolayısıyla benliği nesnelleştirilerek (cinsel nesneye dönüştürülerek) özerk kimliği de yok edil[diğine]” dikkat edilir (Eliuz, 2010: 98).

Şehirleşmeyle birlikte ve o zamanki iktidarın üretimin artırılması gerektiği düşüncesiyle ortaya attıkları kadın gücünün erkek gücüyle eş değer bir duruma gelmesi, cins ayrımını ortadan kaldırmış ve kadınların modernleşmeyle birlikte işçi sınıfına dâhil edilmesi Marksizm ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu durumu Lenin, “El emeği ne kadar az beceri ve güç harcamayı gerektiriyorsa, yani modern sanayi ne kadar genişliyorsa, kadın emeği erkek emeğinin yerini o kadar çok alıyor. Cins ve yaş farklarının işçi sınıfı için artık hiçbir toplumsal geçerliliği yoktur” diyerek kadının varlığını kanıtlar (Marks-Engels-Lenin, 1992: 15).

“Marx ve Engels için aile, üretim tarzı ve ilişkileri ile yakından ilişkili olarak biçimlenen tarihsel bir formasyondur. Ve bu nedenle de değişime uğratılması, daha doğrusu bilinen hâliyle ortadan kaldırılmaları, hâkim üretim ilişkilerinde devrimci bir dönüşümle mümkün olaca[ğını]” ifade eden Özbudun; Lenin’in Ekim Devrimi sırasında kadını ve aileyi ne ölçüde önemsediyini, ne ölçüde politika içinde var olduklarını irdeler (Özbudun, 2015: 92).

Marksizm’de kadının erkeğe maddi yükümlülüğü ortadan kalkıp yeni hak sahibi oldukları durumlar gerçekleşmeye başlar. Özbudun’un, üretim ilişkileri, tarihsel-toplumsal meseleler değiştikçe kadının ve ailenin aldığı pozisyonun da değişebileceğini, “Öncelikle kadının ikincilliği, evrensel, ezeli-ebedî bir görüngü değil, üretim ilişkilerinin karmaşık biçimlenişi içerisinde şekillenen tarihsel-toplumsal bir olay” olarak gördüğü aşıkârdır (Özbudun, 2015: 81).

Nitekim *Kutsal Aile* adlı kitapta da Marks, “Kadın cinsinin aşağılanması aynı zamanda hem uygarlık hem de barbarlığın özsel bir özelliğidir, şu tek ayrımla ki uygar düzen, barbarlığın yalın biçimde uyguladığı kusurlardan her birini, çift yönlü, belirsiz ve ikiyüzlü, bileşik bir varoluş biçimine yüksektir... Kadının kölelik içinde tutulması olgusundan kimse, erkekten daha derin biçimde cezalandırılma[dığını]” söyler (Marks - Engels, 2017: 286).

Orhan Kemal; bu eserinde de erkeğin egemenliğinden, kadının ve ailenin yok oluşundan, kentte yok olan insan ilişkilerinden, dostluğun ve duyguların yitirildiğinden, kadının ve kadınlığın cinsel sömürü olarak algılanması ve metalaşmasından, “açlık, susuzluk gibi organizma içindeki kimyasal değişmelerin şartlandığı büyük dürtü [den]” dem vurur (Krich, 2002: 148). Eserdeki Fatma karakteri, önce kaçtığı Ömer Zorlu ile ardından Pehlivan Ali, Katip Bilal ve son olarak da bir ırgatın kucağında görülmüş ve kadın kimliğinin ahlaki açıdan yitirildiğini temsil eder.

Yazar; kentte namus ve ahlak kavramının insan için paradan önde görülmediğini, paranın her şeyden daha önce geldiğini Fatma özelinde kentli kadınların genelinde gösterirken kentli kadınlarla köylü kadınlar arasında da kıyas yapar. Ülkü Eliuz ise bu durumun, “Kendi bedenine sahip olma ayrıcalığı dahi elinden alınan kadının varlığı ile özdeşleştirilen bedeni ve dolayısıyla benliği nesnelleştirilerek (cinsel nesneye dönüştürülerek) özerk kimliği de yok e[ttiğini]” ifade eder (Eliuz, 2010: 97).

Yabancılaşan Yahut Kentte Yok Olan İnsan

Modernite ile birlikte özel bir yerleşim yeri olarak görülen kentler; insan ilişkilerinin zayıfladığı, bunalımların fazlalaştığı, ağa-ırgat, kent-köy, patron-işçi gibi çatışmaların yaşandığı, ahlaki çözümlerin insanın varoluşsal problemlerle yüz yüze gelmesine sebep olduğu ve kimlik bunalımlarının yaşandığı yerler olarak tanımlanabilir. Bu eserde de köyden kente göç eden üç arkadaşın ekmek derdiyle geride ailelerini bıraktığı ve kentte yaşadıkları çatışmaların, kentin yabancılaştırdığı bir ortamın sonuçlarını görürüz.

Yazarın mekân olarak kenti seçmesinin elbette ki bir sebebi vardır. Alver, bunu şöyle açıklar.

“Yeni / modern bir edebî tür olan romanın kente ilgisi, kendisiyle ilgilidir bir bakıma. İddiası modern kentle birlikte kendi kimliğini bulduğu yönündedir. Aynı zamanda yeni bir toplumsal tabaka olan burjuvazi ile ilgisinden ötürü de roman kentle örtüşmektedir. Bu yüzden romandan söz etmek bir anlamda kent ve kent ilişkilerinden söz etmektir. Yüzü kente dönüktür romanın çoğunlukla. Roman kente uğrar ve sanki bunun kendini gerçekleştirme adına zorunlu olduğunu bilir. Kente uğramadan romanın süreklilik kazanması, hayatın değişik uçlarını yakalayabilmesi pek mümkün değildir. Bu yüzden roman, sürekli kentte dolaşır durur. Kentle örtüşür, kentle örtünür. Kenti, kendisinin kaderi ve ana yatağı bilmesi bundandır. Roman için modern kent, mekân bağlamında vazgeçilmezdir. Sosyolojik bir düzeyde yapılacak olan roman okuması, kent ve kentle alakalı kavramları anlamlandırabilmek için faydalı olacaktır” (Alver, 2009: 67).

Kente geçim derdiyle gelen insanların, zaman içinde karşılaştıkları sorunlardan dolayı insan olma değerlerini yitirdiklerine, çalışma şartlarının güçlükleri ve geçim dertlerinin insanları Kemal’in ifadesiyle “insan suretinde hayvan”a dönüştürdüğüne şahit oluruz (Kemal, 2017: 63).

“Oturdıkları ‘ev’, iki mahalle aşağıda, mahalle muhtarının bir zamanlar hayvanlarını bağladığı, tabanı hala gübre örtülü, genişçe bir ahırdı. Atsinekleri vızıltılı daireler çizerek uçuşuyorlardı. Harap kerpiç duvarlar yarı bellerine kadar ıslaktı. Oda ekşi ekşi fişki kokuyordu” (Kemal, 2017: 65).

İnsan olma vasfını yitiren bu kahramanlar, “ahırdan bozma barınak”larda yaşayıp parasızlıktan tedavilerden kaçınırlar. Bu gibi şartlar, onların kendilerini hayvanca bir hayatın içinde bulmalarına sebep olur ki artık yemeklerini de çamaşır kazanlarında yerler.

“Çiftliğin arkasındaki ulu dutların gölgesinde, altları harıl harıl yanmakta olan yan yana üç küçük çamaşır kazanında çapa ırgatlarının yarma pilavı pişmekteydi” (Kemal, 2017: 165).

Çözülmenin en belirgin şekilde Pehlivan Ali’de gerçekleştiğini, ardından Fatma ve Ömer Zorlu’da görürüz. Ali’nin cinselliğe düşkünlüğü en büyük zaafı olarak görülürken kentte ahlaki normların alaşağı edilmesi, toplumdan uzaklaşmanın hata yapma riskini arttırması Ali’nin bu dürtülerini daha çok ön plana çıkarmasına sebebiyet verir.

“... kadınlar, ırgatbaşı, ağa, bey ve sevdikleri erkekler tarafından cinsel sömürü aracı olarak kullanırlar. Ömer Zorlu ile evli olan Fatma, inşaat şantiyesinin olduğu mekânda, ustabaşı ve ırgatlar tarafından bir meta olarak değerlendirilir. Daha sonra Pehlivan Ali ile kocasını terk ederek kaçan Fatma, gittiği yerde de ağanın ve ırgatbaşının eğlencesi

olmaktan kendisini kurtaramaz. Sadece maddi olarak daha rahat bir hayat yaşamanın derdinde olan Fatma, kimi zaman zorla kimi zaman da isteksizce tacizlere ve tecavüzlere uğrayarak kadın olma değerini yitirir. Babası tarafından geneleve mahkûm edilen Selvi ve gittiği her yerde bir meta olarak cinsel merkezli bir yaklaşıma maruz kalan Aptal kızı, romanda kentin ve kentlinin kadına yaklaşımını belirgin bir şekilde ortaya koyar” (Uyar, 2015: 48).

Sonuç

Edebî eserler ile toplum arasında kurulması gereken bağ, eserin yorumlanmasında ve anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Sanatçının yaşadığı, eseri oluşturduğu yerleri bilmek, eseri yorumlamada önemli bir faktöre sahiptir. İnsanın merkezî konumda olduğu metinlerde yazar, mekânı vermek istediği mesajı verebilmek açısından uygunu seçme gayretindedir. Mekânın durumu, eserin genel muhteviyatına anlam kazandıracak durumda olabilir ki incelenen bu eserde de her ne kadar dar mekânlarda hareket edilmiş olsa da genel manada mekân olarak gurbet seçilmiş, kahramanların gurbet olarak nitelendirdikleri kentte yozlaşmalarını, çatışmalarını, ahlaki çöküntülerini, yitip gitmelerini konu almıştır.

Roman, köyden kente göç etmek ve geçim derdiyle göç eden köylülerin mücadelesinin dramatik hâlidir. Dinin, kadının konumunun, yabancılaştırmanın, çatışmaların, yitime ve çözümlüğe uğrayışların eleştirisinin anlatıldığı bu eser; yazarın kendi ideolojisi etrafında şekillendiğini gösterir.

Yazar; insanlığın ne olursa olsun elbet bir gün huzuru, mutluluğu ve bilinci yaşayacağını düşünmekte, ana mesaj olarak da romanda bunu vermektedir. Eser içinde yaşanan yozlaşmadan dolayı ideal bir kimliğin oluşmadığını görsek de kahraman İflahsızın Yusuf, yaşadığı onca sıkıntıya rağmen geride arkadaşlarını bırakmış olsa da amacına kavuşur ve köyüne döner. Marksizm’in ayak bağı olarak gördüğü bilinçsizliğin ve dine körü körüne bağlanışın yok edilmesi için uğraş verilen bir eser olarak görmek de mümkündür.

Kaynaklar

- Aktürk, Ş. (2011), “Marx’ın Yahudi Sorunu: Laik Devlet-Dindar Sivil Toplum Eleştirisi”, *Doğu Batı*, Sayı: 55. ss. 199-240.
- Alver, K. (2009), “Kent ve Kültür Üzerine Notlar”, *Hece Dergisi*, 150/151/152, ss. 428-434.
- Eliuz, Ü. (2010), “Orhan Kemal Romanlarında Kadının Nesne Olarak Kullanımı: Cinsel Taciz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, ss. 96-103.
- Feuerbach, L. (2008), *Hristiyanlığın Özü*, (Çev.: Oğuz Özügül), İstanbul, Say Yayınları.
- Krich, A. (2002), *Aşkın Anatomisi*, (Çev.: Mehmet Harmancı), Say Yayınları.
- Marks, K. (1997), *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Sol Yayınları.
- Marx, K. - F. Engels, (2017), *Kutsal Aile*, Eriş Yayınları (Dijital Baskı).
- Özbudun, S. (2015), Kadın ve Marksizm, Tekin Yayınevi.
- Özyurt, C. (2014), “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 2, ss. 207-240.
- Uslucan, Fikret (2006), “Orhan Kemal’in Bazı Romanlarında Bir Eleştiri unsuru Olarak Din”, *Turkish Studies*, ss. 105-139.
- Uyar, F. (2015), “Orhan Kemal’in Bereketli Topraklar Üzerinde Romanında Kentte Yiten İnsan”, *Mavi Atlas*, 5, ss. 43-52.